

Наталія БАГНЮК

НАУКОВА ЦІННІСТЬ ПОКРАЙНИХ ЗАПИСІВ НА СТАРОДРУКАХ У ВІЗІІ ЯРОСЛАВА ІСАЄВИЧА

На матеріалі праць Я. Ісаєвича проаналізовано погляди вченого на одну з актуальних проблем книгознавства – вивчення покрайніх записів на стародруках. Охарактеризовано здобутки книгознавця в цій царині. Окреслено перспективи подальших досліджень у цьому напрямі.

Ключові слова: маргіналії (покрайні записи), рукописи, стародруки, видання Івана Федорова.

Покрайні записи, зроблені на берегах сторінок українських рукописів і стародруків, від початку ХХ ст. привертали особливу увагу вчених. “Дрібні джерела до історії”, “записи на краях книг”, “покрайні записи” – такими відповідниками сучасного терміна *маргіналії* послуговувалися у працях Іларіон Свенціцький, Гіядор Стрипський, Іван Панькевич та інші вчені. Мовознавці, фольклористи, діалектологи, знавці музейної справи, відомі громадські діячі ретельно відчитували ці тексти, переписували й публікували їх. Величезна їх заслуга ще й у тому, що вони ставали не лише дослідниками писемних пам’яток минулого, а водночас і збирачами, колекціонерами рукописів і стародруків, адже завдяки їм чисельні колекції інкунабул до сьогодні перебувають в експозиції чи у фондах найбільших музеїв і бібліотек України й світу.

Учені вже на початку ХХ ст. вказували на беззаперечну цінність інформації, що її донесли тексти маргіналій, збережені на церковних книгах. І. Панькевич “від 1923 року не поминав нагоди заходити до церков переглядати книги церковні, шукаючи передовсім рукописів”¹. Зібравши значну кількість маргіналій, покласифікувавши їх за територією написання й тематикою, дослідник зазначив, що “кожний майже запис споминає, хто купив книгу, чи поодинокі жителі даного села, чи, може, священник”, а також може містити історичну інформацію (як-от про війну Богдана Хмельницького з Польщею і з нею пов’язаний голод, напад Франца Ракоція на Мукачеве тощо); відомості про давню назву села, історію церкви (боротьба за православ’я, згадки про існування церковного братства, монастирі) дані про старе право (“замирення убійства грішми”), освіту священників; про “елементарні нещастя” – голод та пошесті. Численні записи на стародруках “віддавали часто прикмети говору даного села”, їх дослідник кваліфікував як “матеріали до історичної діалектології Підкарпаття”².

¹ *Панькевич І.* Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах XVI–XIX вв. [Часть 1] / І. Панькевич // Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. – Ужгород, 1929. – Річник 6. – С. 130.

² Там само.

Внесок Я. Ісаєвича в розвиток досліджень з історії української книги та бібліографії стародруків важко переоцінити. Серед його праць у цій галузі виокремимо створений у співпраці з відомим мистецтвознавцем Я. Запаском фундаментальний двотомний зведений реєстр стародруків України “Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні” (Львів, 1981–1984), що репрезентує найповніший репертуар українських друків XVI–XVIII ст., виданих українською, польською та латинською мовами, із вказівкою на книгосховища України, Росії, Польщі, Італії, США й інших країн, де зберігаються примірники. Енциклопедичною за обсягом і значущістю охопленої інформації є фундаментальна праця Я. Ісаєвича “Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми”³.

Особливе місце в науковому доробку академіка займають праці про життя та діяльність друкаря Івана Федорова. В одній із таких монографій – “Літературна спадщина Івана Федорова” (Київ, 1989) – учений детально розглядає кожне з видань Федорова в літературознавчому аспекті, зокрема аналізує “проблеми текстологічного опрацювання творів, особливості їх літературного та мовного редагування, ідейний зміст та художньо-зображальні засоби авторських текстів Івана Федорова, головним чином післямов”⁴. У цій праці Я. Ісаєвич значну увагу приділив проблемі книгознавчого вивчення маргіналій на збережених примірниках стародруків. У розділі “Записи на примірниках книг, надрукованих Іваном Федоровим” автор публікує власницькі й читацькі записи із примірників видань Федорова, зокрема з московських Апостола (1564), Часовника (1565), заблудівського учительного Євангелія (1569), львівських Апостола й Букваря, Острозької Біблії (1581). Дослідник акцентує на тому, що “ці записи є неоцінним матеріалом для вивчення кола читачів книг Івана Федорова, суспільного резонансу його літературної творчості”⁵. Деякі з ранніх, зафіксованих у стародруках Івана Федорова, містять матеріал, що став основою для подальшого з’ясування окремих моментів біографії першодрукаря. Серед виявлених на примірниках видань переважають ті, що містять інформацію про власників книг, купівлю примірників та пожертву (“вклад”) їх церквам. Учений зауважив, що в перші роки після виходу у світ серед покупців цих фоліантів було чимало міщан і селян із Росії, України, Білорусі⁶. Спершу книги купували винятково для дарування церквам, при цьому фіксуючи на сторінках свої наміри і прохання про молитви та заупокійні служби за свою родину. Обов’язковим елементом такого запису була погроза із застереженням, що книгокрад буде проклятий. За дорученням дарувальників записи робили письменні священики або дяки, які нерідко ініціювали купівлю.

Власницькі з часом доповнили записи читачів, які вже засвідчували певне ставлення до тексту. Часто вільні місця у книгах використовували для записів, не пов’язаних із текстом. “Такі пам’ятні записи, – зазначає Я. Ісаєвич, – інколи перетворюються на своєрідні сімейні хроніки або літописи подій з життя села чи міста.

³ Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2002.

⁴ Його ж. Літературна спадщина Івана Федорова / Я. Ісаєвич. – Львів: “Вища школа”, 1989. – С. 8.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С. 143.

Вони є не тільки джерелом інформації про ті чи інші події, а й матеріалом для пізнання культурного рівня читачів, кола їхніх інтересів”⁷.

Максимально повне вивчення всіх читацьких записів дало змогу Ярославу Ісаєвичу зробити аналіз територіального розподілу видань Івана Федорова, вивчити провенієнції примірників, визначити, до якого соціального прошарку належали читачі стародруків, дізнатися про сприйняття книги різними групами читачів. Усе це, на думку вченого, – підстава для висновків про соціальне функціонування першодруків, їх місце в культурному та суспільно-політичному житті. Крім цього, книгознавство може використовувати матеріал покрайніх записів для вивчення шляхів розповсюдження книг, книжкової торгівлі, бібліотечної справи.

Кілька важливих моментів, які актуалізують потребу детального вивчення покрайніх записів на стародруках, фіксуємо у праці Ярослава Ісаєвича “Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні” (Київ, 1983). Розділ книги “Друкарська діяльність Івана Федорова в Острозі” присвячений ґрунтовному книгознавчому аналізу (йдеться про формат, пагінацію, типи шрифтів, орнаментальне оформлення), характеристиці змісту острозьких першодруків – Букваря, “Книги Нового завіта”, Острозької Біблії (1581) та ін. До речі, в частині праці, присвяченій різноаспектному аналізу Острозької Біблії, Я. Ісаєвич подає також і лінгвістичне опрацювання цього стародруку: характеризує правописні риси тексту, відзначає українізми на рівні лексики, фонетики, морфології, робить дуже цікаві висновки про специфіку тієї редакції церковнослов’янської мови, що нею надруковано текст Біблії⁸. Особливу ж увагу дослідник приділив вивченню маргіналій на доступних примірниках Острозької Біблії. Вчений виявив низку записів, які допомагають краще уявити шляхи розповсюдження тиражу цієї книги. Найдавніший із записів, датований 1583 р., зафіксовано на примірнику монастиря в Сербії. У ньому йдеться про те, що цю книгу подарував монастирю якийсь слуга князя Острозького (якщо не сам Іван Федоров, то хтось із його оточення)⁹. Багато нотаток залишив на полях Острозької Біблії закарпатський письменник Михайло Андрелла, який “цінував цю книгу так, що з неї навіть [далі слова самого М. Андрелли – *Н. Б.*] «чтириста п’ятдесят п’ятий святий єдин листок не дал би за всю Прагу, Англію, німецьку віру і за Литву, Пруси, Гельвеци, Поляци, Мураву, Тоти, Чехи, Сведи, Фландри, Лівони, Бургунди, Європи і Індіяни з прочими погани»”¹⁰. Інший покрайній запис – на примірнику з Волинського єпархіального музею в Житомирі – Я. Ісаєвич кваліфікує як визначну пам’ятку суспільно-політичної думки. Автор запису першої чверті XVII ст. закликає протистояти католицькій експансії: “...не припущати їх до себе в приятельство, ані в службу, ані дівок замуж їм давати, ані тих собі в них за жони брати. То би сиділи собі в покої в отчизні своєї. А нині [ми] в неволі в них”¹¹. За спостереженнями Я. Ісаєвича, записи на сторінках Острозької Біблії – це докази значного поширення цього стародруку в Росії, Болгарії, а також у Німеччині, Англії, Франції, Італії.

⁷ Ісаєвич Я. Літературна спадщина Івана Федорова... – С. 143.

⁸ Ісаєвич Я. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Ісаєвич. – Львів: “Вища школа”, 1983. – С. 99.

⁹ Там само. – С. 104.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

Аналізуючи з книгознавчого погляду Буквар 1578 р., один примірник якого зберігається в Копенгагенській королівській бібліотеці й ще один, який в 1961 р. у каталозі славистичної літератури Краєвої бібліотеки в німецькому місті Гота виявив дослідник Гельмут Клаус, Я. Ісаєвич зауважує: “Доля унікального примірника може бути відтворена на основі маргінальних записів. З них видно, що протягом тривалого часу це острозьке видання цікавило європейських науковців, слугувало для них джерелом інформації”¹².

Тепер уже загальновідомо, що маргіналії на інкунабулах – вартісне джерело для вивчення історико-культурних особливостей середовища, в якому стародрукована книга виникла й була у використанні. Ярослав Ісаєвич у студіях з історії книговидавництва фактично започаткував вивчення із використанням матеріалів покрайніх записів особливостей соціокультурного середовища в XVI–XVII й пізніших століттях. Продовжуючи славні традиції, що їх ініціювали І. Свенціцький, І. Панькевич, А. Петрушевич, Ю. Яворський та інші, академік перейшов на якісно новий рівень вивчення маргіналій – ці мікротексти тепер ставали не лише об’єктом фіксування, паспортизації із подальшою публікацією в каталогах-описах стародруків, але й об’єктом інтерпретації, аналізу й узагальнення інформації, що її донесли до сучасників ці записи. Зокрема цікавила істориків і книгознавців свого часу й сьогодні цікавить стаття академіка “Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI–XVII веках”, опублікована у “Федоровских чтениях”¹³.

Погляди та ідеї Я. Ісаєвича, викладені в цих працях, – джерело потужних творчих імпульсів для сучасних дослідників маргіналій на сторінках рукописів і стародруків, серед яких М. Шамрай¹⁴, В. Фрис¹⁵, Н. Боднар¹⁶, Н. Заболотна¹⁷, Г. Чуба¹⁸ та ін.

Отже, записи на полях давніх книг неодноразово ставали об’єктом вивчення багатьох гуманітарних дисциплін. Особливо цікавлять дослідників лінгвальні

¹² Там само. – С. 81.

¹³ *Исаевич Я.* Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI–XVII веках / Я. Исаевич // Федоровские чтения. 1976. – Москва, 1978. – С. 65–76.

¹⁴ *Шамрай М.* Маргіналії на стародруках кириличного шрифту XV–XVII ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / М. Шамрай. – Київ, 2005.

¹⁵ *Фрис В.* Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст. / В. Фрис. – Львів, 2003.

¹⁶ *Боднар Н.* Провенієнції віленських видань Євангелія 1575 і 1600 років з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського як джерело книгознавчих досліджень / Н. Боднар // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2008. – Вип. 3. – С. 31–37; *Її жс.* Провенієнції кириличних стародруків як джерело до історії населених пунктів Волині (с. Борки Володимирського повіту) / Н. Боднар // Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк, 2010. – Ч. 8. – С. 24–28.

¹⁷ *Заболотна Н.* Маргіналії у почаївських кириличних стародруках (на матеріалах фондів відділу стародруків та рідкісних видань національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) / Н. Заболотна // Українська історична та діалектна лексика: зб. наук. праць / [ред.: Г. Войтів та ін.]. – Львів, 2007. – Вип. 5. – С. 100–110.

¹⁸ *Чуба Г.* Покрайні записи на сторінках рукописних Учительних Євангелій XVI–XVII ст. / Г. Чуба // Східні слов’яни: Мова. Історія. Культура. За матеріалами пам’яток писемності XI–XVIII століть / [ред. кол.: В. Франчук (відп. ред.), Г. Самойленко та ін.]. – Київ; Ніжин, 2002. – Вип. 4. – С. 73–77.

особливості маргіналій. Вивчення мови покрайніх записів дає підстави розглядати ці тексти як повноцінні й самостійні джерела для студій з історичної фонетики, морфології, синтаксису та лексикології. Виняткова наукова вартість маргіналій як пам'яток історії мови виявляється в тому, що ці записи менше ніж, наприклад, канонічні тексти, підпорядковувалися орфографічній традиції. І хоча тексти записів створювали переважно за визначеними зразками відповідних типів (дарчих, власницьких тощо), все-таки живомовні вкраплення проникали в них дуже активно. За спостереженнями І. Свенціцького, “народна мова помітна і в чисельних записах, написах і вписах іноді дуже сміливих світських поговірок і співанок на сторінках церковних книг”¹⁹. Зауважимо, що маргіналії долучено до джерельної бази “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”²⁰.

Наталія Багнюк. Научная ценность маргиналий в старопечатных книгах во взглядах Ярослава Исаевича

На матеріалі трудов Я. Исаевича рассматриваются взгляды учёного на одну из наиболее актуальных проблем книговедения – изучение маргиналий в старопечатных книгах. Дана характеристика достижений учёного в этой сфере, очерчены перспективы последующих исследований в этом направлении.

Ключевые слова: маргиналии (вкладные и владельческие записи), рукописи, старопечатные книги, издания Ивана Федорова.

Nataliya Bahnyuk. Academic value of notes on margins of ancient printed books: perspective of Yaroslav Isayevych

The article analyses perspective of Yaroslav Isayevych on one of the essential problems of bibliography, the study of notes on margins of ancient printed books. It is based on the works of Yaroslav Isayevych and characterises his achievements in the field as well as outlines the prospects for further research in this direction.

Key words: marginalia (side notes), manuscripts, ancient printed books, Ivan Fedorov's publications.

¹⁹ *Свенціцький І.* Елементи живої народної мови в пам'ятках української літературної мови у XIV–XVII сторіччях / І. Свенціцький // Питання українського мовознавства. – Львів, 1958. – Кн. 3. – С. 5–13.

²⁰ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / [відп. ред.: Д. Гринчишин і М. Чікало]. – Львів, 1996–2010. – Вип. 1–15 (видання не завершене).